

Hans Schippers met medewerking van Arnoud-Jan Bijsterveld

Noord-Brabant en het corporatisme: romantische droom en realiteit in de lange twintigste eeuw

Het gildestelsel en de romantiek

Het romantische beeld van de sociale harmonie onder het gildestelsel heeft vanaf het midden van de negentiende eeuw lange tijd grote invloed gehad op de discussies in katholieke kring en daarbuiten over het wenselijke maatschappelijke bestel. Een terugkeer naar dit stelsel was niet goed mogelijk, zo werd weliswaar beseft, maar het historische voorbeeld van de gilden bood, zo meende men, een tegenwicht tegen zowel socialisme als liberalisme. In een door het gildestelsel geïnspireerd corporatief systeem zouden werkgevers en werknemers de handen ineen moeten slaan om een rechtvaardige maatschappij te scheppen. In Nederland leek een mede vanuit Noord-Brabant vormgegeven corporatieve ordening in de jaren vijftig van de twintigste eeuw te worden gerealiseerd. Op papier en in terminologie had dit er veel van weg, maar de praktijk zag er anders uit.

In dit artikel gaan we na wat de Noord-Brabantse bijdrage aan de ontwikkeling van het corporatistische denken is geweest. Hiertoe belichten we allereerst de persoon en ideeën van J.A. Veraart, die in de Tilburgse docent dr. Hendrik Möller een geestverwant vond. Hij stelde een vorm van katholiek corporatisme voor dat zowel de materiële belangen van de werkgevers veiligstelde als de werkomstandigheden en beloning van werknemers zou verbeteren. Kunnen Veraart en zijn gedachtegoed nog als gematigd links worden getypeerd, dat geldt zeker niet voor de vaak uit de Noord-Brabantse klerikale, intellectuele en werkgeverskringen afkomstige figuren die in de jaren twintig en dertig aanschurkten tegen het Italiaans fascisme en het daarmee verbonden rechtse corporatisme.

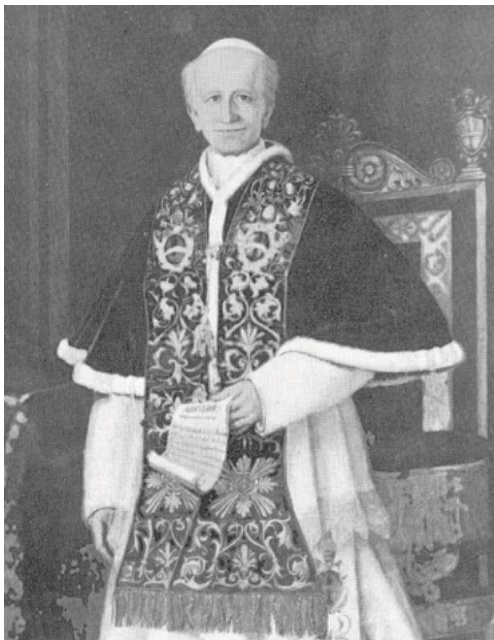
Veraarts ideeën over de zogeheten Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie ofwel PBO, waarin de samenwerking tussen werknemers en werkgevers vorm moest krijgen, kregen in de jaren dertig ook steun van docenten aan de jonge Rooms-Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg, vanaf 1936 R.K. Economische Hoogeschool. Toen die na de oorlog in bestuurlijke en beleidsfuncties terechtkwamen, leek een aangepaste vorm van corporatisme verankerd te worden in het nieuwe sociaaleconomisch bestel in de gedaante van de bedrijf- en productschappen.

Tot slot evalueren we de effectiviteit van het corporatistisch denken zoals dat uiteindelijk in de 'schappen' werd geïnstitutionaliseerd. Hoewel deze een stabiliserende rol speelden in de wederopbouwfase, groeide de kritiek in de voortgaande liberalisering van de economie vanaf de jaren zestig. Die leidde tot geleidelijke opheffing ervan, een ontwikkeling die per 1 januari 2015 bij wet werd voltooid.

De ontstaanscontext van het corporatisme

De gilden met hun rigide organisatiestructuur vertegenwoordigden in West-Europa in de tweede helft van de achttiende eeuw een achterhaald productiesysteem. Zij konden de toenmalige manufacturen of fabriekshuizen overleven omdat mechanisatie daarin goeddeels ontbrak. Maar de vanaf circa 1760 geïntroduceerde innovaties op technisch terrein van de Industriële Revolutie bleken te ingrijpend, temeer omdat ze ook grote gevolgen op sociaal terrein hadden.¹ Stoommachines bijvoorbeeld renderen het best in grote ruimtes, waar andere apparatuur kan worden aangesloten. Zo ontstonden eerst in Engeland en later ook op het vasteland fabrieken waar vele honderden arbeiders in vaak slechte omstandigheden werkten. Hun behuizing en verdere sociale omstandigheden waren dito.

Geïnspireerd door publicisten als Karl Marx (1818-1883) ontstond als reactie een breed geschakeerde socialistische beweging, die streefde naar de verbetering van de positie van de arbeiders. Zij moesten zich organiseren in partijen en vakbewegingen om door klassenstrijd het liberale kapitalisme te verslaan. De socialistische beweging won vanaf 1850 snel terrein in Europa. Het socialisme was niet per se antigodsdienstig, maar door de passieve houding van de kerken bij sociale conflicten werden zij door velen gezien als bondgenoten van de bezittende klasse. In christelijke kring werd verschillend gereageerd op de opkomst van een industrieproletariaat. Conservatieve fabrikanten wezen elke vorm van sociale wetgeving af, omdat zij hierin een aantasting van het recht op bezit zagen. Meer liberaal denkende ondernemers stonden daar echter wel voor open. In de rooms-katholieke kerk bemoeiden de meeste geestelijken zich niet met sociale kwesties. Velen van hen identificeerden zich met hogere klassen, waaruit ze vaak zelf afkomstig waren. Een klein aantal zette zich echter in voor de belangen van de arbeiders.²

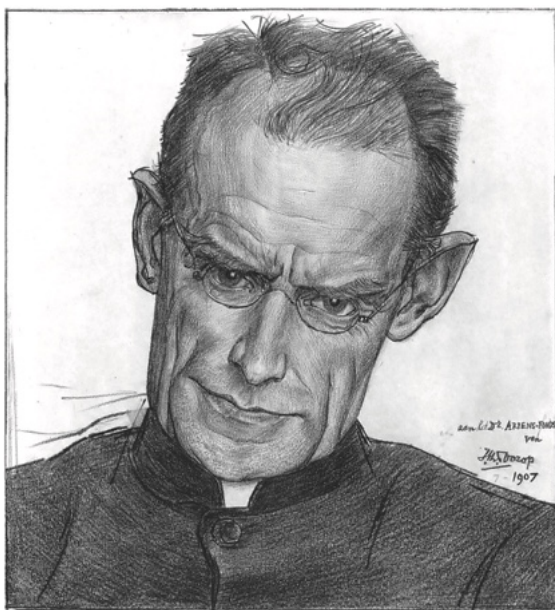

Paus Leo XIII (1878-1903) schreef in 1891 de encycliciek *Rerum Novarum*, die veel stof deed opwaaien in de katholieke wereld. Foto 1900 (en.wikipedia.org)

In Italië, pas vanaf 1870 een eenheidsstaat, bleef de landbouw lange tijd de voornaamste economische sector. Pas eind negentiende eeuw was er in het noorden van dat land sprake van de opkomst van grootschalige industrie met alle sociale gevolgen van dien. Dit vormde de aanleiding voor paus Leo XIII (1878-1903) om in 1891 de encycliek *Rerum Novarum* te publiceren. Voor Italië min of meer op tijd, maar voor West-Europa rijkelijk laat.³ Voor de paus – en daarmee voor de hele rooms-katholieke kerk – vormde het neothomisme, het op Thomas van Aquino (circa 1225-1274) teruggaande geheel van filosofische en theologische leerstellingen, het fundament van het katholieke denken en handelen en hét antwoord op de uitdagingen van de moderniteit. De encycliek stelde dat de nijverheid door het toepassen van nieuwe technische hulpmiddelen en productiemethoden sterk verbeterd was. De verhouding tussen de bezittende klasse en de arbeiders was echter eveneens grondig veranderd. Er had een concentratie van kapitaal plaatsgevonden, terwijl het inkomen van de massa verminderd was. Het ‘arbeidersvraagstuk’ was volgens Leo XIII een van de voornaamste problemen van de tijd.

Noch socialisme, noch kapitalisme kon daarvoor een oplossing bieden. Het eerste, streefde naar de afschaffing van het privébezit, door de armen tegen de vermogenden op te zetten en de klassenstrijd te propageren. Daar zouden de arbeiders alleen maar slechter van worden, want privébezit was de mens van nature geschonken. Het kapitalisme bood evenmin een oplossing, want productie en handel waren meer en meer geconcentreerd geraakt in handen van weinigen. Zij legden het proletariaat ‘een juk op dat maar weinig van dat van de slaven verschilt’, zoals *Rerum Novarum* stelde.

Voor de oplossing van het sociale vraagstuk verwees de encycliek naar de gilden, waarin patroons en arbeiders vroeger samenwerkten. Zij waren bij de Franse Revolutie verdwenen. Daar waren geen andere organisaties voor in de plaats gekomen. Het was niet mogelijk de vroegere gilden te herstellen, daarvoor was er te veel veranderd. Maar de oude gildeverenigingen, met hun geest van samenwerking zouden, aangepast aan de nieuwe omstandigheden, moeten terugkeren. *Rerum Novarum* kon op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Voor katholieke geestelijken die zich inzetten voor de arbeiders, zoals in België Adolf Daens (1839-1907) en in Nederland Alfons Ariëns (1860-1928) en Lambert Poell (1872-1937), was de encycliek een aansporing om door

Alfons Ariëns was een sociaalvoelend priester die opkwam voor de arbeiders. Tekening met zwart krijt door Jan Toorop, 1907 ((Collectie Dr. Ariënsfonds; nl.wikipedia.org)

- 1 Zie voor de Industriële Revolutie en het gebruik van stoomkracht in Nederland Lintsen, ‘Stoom in ontwikkeling’.
- 2 Zie in de Zuid-Nederlandse context onder meer Thelen, *Lambert Poell*.
- 3 Leo XIII, *Rerum Novarum*; De Kort, *De plaats van het geloof*, 37-39.

Minister-president Ch. J. M. Ruijs de Beerenbrouck schrikt niet van het Paasmanifest van Veraart en zijn medestanders. Hij ziet dat als een tamme huisslang van SDAP-aard, maar dan zonder giftanden. Die zitten in de stopfles naast hem. Spotprent door Jan Sluijters in *De Nieuwe Amsterdammer*, 19 april 1919 (als litho in collectie Museum De Fundatie, Zwolle)

te gaan met hun inzet voor de arbeiders. Behoudende krachten zagen echter in de encycliek met zijn pleidooi voor privébezit en een scherpe veroordeling van het socialisme een middel om alles zo veel mogelijk bij het oude te laten.

Dit leidde tot een patstelling, waardoor het geruime tijd duurde voor de organisatie van de katholieke arbeiders op gang kwam. Een belangrijke rol hierbij speelde de verdeeldheid over de vorm van de vakbeweging. Zo werd gesteggeld over de vraag of die per bisdom of landelijk moest worden georganiseerd, welke rol de geestelijkheid moest spelen en of samenwerking met de protestantse vakbeweging mogelijk was. Pas in 1906 ontstond een federatie van diocesane bonden. Het zou echter tot 1925 duren voor het overkoepelende Rooms Katholieke Werklieden Verbond tot stand kwam, vanaf 1945 Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) geheten en tussen 1964 en 1982 Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV).⁴

Veraart en de PBO

Ondertussen werd in katholiek intellectuele kring druk gedebatteerd over de goede vorm van de sociale orde die tot stand moest komen. Hierbij liet men geleidelijk het idee van een wedergeboorte van de gilden los. Daarvoor in de plaats kwam het concept van de samenwerking tussen werkgevers en werknemers per bedrijfstak in bedrijfsraden. Meestal werd dit aangeduid als een corporatieve ordening. Een vooraanstaand pleitbezorger van dit stelsel was de aan de Technische Hogeschool in Delft werkzame, rooms-katholieke jurist en econoom dr. J.A. Veraart (1886-1955).⁵ Hij werkte de corporatieve ordening uit tot een plan voor een Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Hij liet zich hiervoor inspireren door het neothomisme en de daarop gebaseerde, katholieke sociale leer, die uitging van de solidariteit der klassen.

Veraart zag de PBO 'als antwoord op de idee van de klassenstrijd en de nationalisatiegedachte van het socialisme' en als 'een alternatief voor het chaotische kapitalisme, dat vernietigende concurrentie toestond' omdat de bedrijfsorganisatie het particuliere eigendom van de productiemiddelen intact liet.⁶ Hij bepleitte daarom de bedrijfsorganisatie per bedrijfstak, dat wil zeggen van alle ondernemingen in eenzelfde tak van productie of diensten, 'om afspraken te maken over prijzen en lonen, over de verhouding tussen werkgevers en -nemers en over hun rechten en plichten ten opzichte van elkaar.' Voornaamste onderdeel hiervan was een katholieke Centrale Raad van Bedrijven, waarin werknemers en werkgevers afspraken zouden maken over beloning, werkomstandigheden en dergelijke.

In 1919 publiceerde Veraart een op zijn PBO-plan gebaseerd *Paasmanifest*. Hierin was het medebeslissingsrecht van de arbeiders in ondernemingen geformuleerd: vakbeweging en werkgeversorganisaties moesten in het hele Nederlandse bedrijfsleven komen tot collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) en andere bedrijfsregelingen, die de positie van de werknemers economisch en juridisch moesten verbeteren.⁷ Bevreesd voor de socialistische revolutieplannen stemden de katholieke werkgevers in met het *Manifest*, maar zodra de revolutie van de horizon verdwenen was en de economie begin jaren twintig aantrok, verbraken zij hun beloften tot samenwerking. De eerste Centrale Raad van Bedrijven

4 Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*; Van der Steen, 'Rerum Novarum'.

5 Zie voor Veraart, Bogaarts, 'Veraart, Johannes Antonius (1886-1955)'; Van Meeuwen, 'VERAART, Johannes Antonius'; De Haan, 'Parlementaire democratie', 30-31; Jansen, *Dr Johannes Antonius Veraart*.

6 Van Meeuwen, 'VERAART'.

7 Van Meeuwen, 'VERAART'.

met Veraart als voorzitter verdween daarom al na een jaar in 1921. Hierbij speelde waarschijnlijk ook het optreden na de Eerste Wereldoorlog van andere overlegorganen een rol. Zo werd in 1920 de Hoge Raad van de Arbeid geïnstalleerd, een advies- en overlegorgaan van werknemers, werkgevers en overheid en als zodanig de voorloper van de naoorlogse Sociaal-Economische Raad (SER).

Veraart gaf de strijd voor zijn PBO-plannen echter niet op. Hij werd de inspirator en in 1924 voorzitter van het Verbond 'St. Michael', dat streefde naar reorganisatie en democratisering van de rooms-katholieke partij. Het programma van dat Verbond pleitte echter tevens onder meer voor vermindering van de bewapening en een rechtvaardiger koloniale politiek. Verder drong St. Michael aan op samenwerking met gematigde socialisten en vooruitstrevende liberalen, een programma dat duidelijk meer linksgeoriënteerd was dan de hoofdstroom

Mr. J.A. Veraart, foto 1919 (nl.wikipedia.org)

van de inmiddels tot stand gekomen Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) voorstond. Daar gold de in 1922 gelanceerde doctrine van W.H. Nolens (1860-1931), priester en politiek leider van de katholieken, dat men 'alleen bij uiterste noodzaak' met de socialisten zou samenwerken. Maar toen de RKSP Veraart en zijn geestverwant, de Tilburgse docent dr. Hendrik Möller (1869-1940), in 1925 in ruil voor de opheffing van zijn Verbond een Kamerzetel aanbood, ging hij daarop in. Deze stap toonde een zwakke kant van Veraart. Hij was niet de vechter die de taaie strijd tegen de conservatieve meerderheid van de RKSP-fractie kon volhouden. Zoals kon worden verwacht was zijn Kamerlidmaatschap een teleurstelling. Veraart en zijn Brabantse geestverwant bereikten vrijwel niets. Voor de verkiezingen van 1929 kwamen zij niet eens op de kandidatenlijst van de RKSP.

Veraart was daarna in de jaren dertig actief met een eigen partijtje, dat met weinig succes aan diverse verkiezingen deelnam. Onder dreiging van de Tweede Wereldoorlog sloot hij zich in 1939 weer bij de RKSP aan. Die partij ging kort daarna deel uitmaken van een regering met onder meer de sociaaldemocratische SDAP. Veraart was zijn tijd twintig jaar vooruit geweest.⁸

Rechtse reactie

Het fiasco van Veraarts *Paasmanifest* en Centrale Raad markeerde tevens het begin van een rechtse tegenbeweging. In het voorjaar 1922 verscheen het eerste nummer van het blad *Katholieke Staatkunde* met als redacteur de Noord-Brabander Emile Verviers (1886-1968), docent economie aan de Leidse Universiteit.⁹ Vooraanstaand medewerker van *Katholieke Staatkunde* was de Brabantse priester Wouter Lutkie (1887-1968), die ook later nog in rechtscorporatieve kringen actief zou zijn.¹⁰ Het blad – later *Opbouwende Staatkunde* genoemd – was voornamelijk de spreekbuis van conservatieve katholieke ondernemers, die al spoedig het Italiaanse fascisme als voorbeeld namen. Onder leiding van leider Benito Mussolini grepen de fascistten in oktober 1922 de macht in Italië. De Italiaanse fascistten streefden

eveneens naar een corporatieve ordening als alternatief voor zowel socialisme als liberalisme. De basis voor hun corporatisme was echter in de eerste plaats het nationalisme en in mindere mate de idee van een aanvaardbare sociale ordening. Het staatsbelang was in het fascisme leidend beginsel.

Katholieke Staatskunde was de eerste van een reeks bladen en blaadjes en daarmee verbonden partijtjes die in de jaren twintig en begin dertig het idee van een op het Italiaanse fascisme gebaseerde corporatieve ordening propageerden. Organisaties als Zwart – later Nationaal – Front en Verdinaso (het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen, actief in Vlaanderen en Nederland) hadden hun aanhang vooral in de katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg. Zij veroorzaakten met hun lawaaiige, vaak antisemitische optreden het nodige rumoer, maar van groot politiek belang waren zij niet.¹¹

Belangrijker was de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), in 1931 opgericht onder leiding van de ingenieur Anton Mussert (1894-1946). Deze partij oriënteerde zich duidelijk op het Duitse nationaalsocialisme van de in 1933 aan de macht gekomen Adolf Hitler. Ook deze politieke stroming stelde te streven naar een corporatief stelsel, met daarin een dominante positie voor de staat. Naar aanleiding van de opkomst van de NSB meenden sommigen in katholieke kring dat het beter was de benaming corporatieve ordening of corporatisme te laten vallen, omdat dit verwarring met fascisme of nationaalsocialisme kon wekken. Zover kwam het niet. Wel nam de katholieke kerk duidelijk afstand van de NSB, waarvan het lidmaatschap werd verboden.¹² Ten aanzien van de kleinere op het Italiaanse fascisme georiënteerde partijtjes als Zwart Front en Verdinaso bleef er echter ambivalentie bestaan. Het lidmaatschap werd niet verboden, maar ontraden.

Een pauselijke herinnering

In 1931 publiceerde Paus Pius XI (1922-1939) een, wat men het best kan noemen, herinnering aan de boodschap van Leo XIII, die hij de toepasselijke titel *Quadragesimo Anno* ('In het Veertigste Jaar') gaf.¹³ In deze encycliek verwees de paus nadrukkelijk naar *Rerum Novarum*. De publicatie van de *Quadragesimo Anno* kwam op een goed tijdstip. De wereldeconomie verkeerde twee jaar na het instorten van de koersen op Wall Street in een diepe crisis, die gepaard ging met een massale werkloosheid en grote sociale onrust.

Pius XI benadrukte dat de voorgaande encycliek had geleid tot bezinning over de positie van de arbeiders en tevens tot de vorming van vakbonden en het stand komen van sociale wetten. Dat waren goede aanzetten maar een rechtvaardige sociale maatschappij was nog niet bereikt. Er bestond een recht op bezit, maar het gebruik van dit recht kende beperkingen door morele wetten. Volgens de paus had God economische activiteiten geschapen voor de mensheid, het was niet de bedoeling dat de mensen dienaren van de economie waren. Zowel liberalisme als socialisme dienden te worden afgewezen. In de economie moest niet alleen aan het eigen belang worden gedacht, maar ook aan het algemeen belang. De staat moest ervoor zorgen dat dat algemeen belang werd nagestreefd door de onderdanen.

8 Bogaarts, 'Veraart, Johannes Antonius (1866-1955)'.

9 Buning, 'Verviers, Emile Gerard Hubert (1886-1968)'.

10 Joosten, *Katholieken en fascisme*, 21-67.

11 Zie voor Verdinaso Joosten, *Katholieken en fascisme*, 329-356; voor Zwart Front Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 82-106.

12 Cammaert, *Het verborgen front*, 68-69.

13 Pius XI, *Quadragesimo Anno*.

Klassenstrijd werd afgewezen. De staat moest de omstandigheden scheppen die leiden tot de bloei van de economie. Er moesten eerlijke lonen worden betaald en de rijken zouden hun fortuin moeten gebruiken om de minder goed bedeelden te helpen.

Quadragesimo Anno bepleitte, net als de voorganger, samenwerking tussen arbeiders en werkgevers om deze veranderingen te realiseren. Die samenwerking moest echter niet van boven worden opgelegd, maar moest op lokaal niveau beginnen. De overheid moest daarbij de helpende hand bieden maar diende verder zo veel mogelijk afzijdig te blijven. Dit betekende een voorzichtig geformuleerde afwijzing van de door fascisme en nationaalsocialisme bepleitte hoofdrol van de staat in de corporatieve ordening.

De encycliek van Pius XI was een soort *wake up call* voor werkgevers en arbeiders om ernst te maken met het corporatisme. De nieuwe encycliek was echter dermate vaag geformuleerd dat, evenals bij *Rerum Novarum*, zowel links als rechts in katholieke kring er zijn gelijk mee dacht te kunnen bewijzen. De richtingenstrijd in politiek katholieke kring ging dan ook volop door, terwijl ook partijtjes als Zwart Front, het Verdinaso en de NSB naar de encycliek verwezen als inspiratiebron.

Ook een partij als Zwart Front verwees naar de pauselijke encyclieken als inspiratiebron. Dat trok sommige rechtse katholieken over de streep. Op de foto de afdeling van Zwart Front in Lepelstraat, een dorp bij Bergen op Zoom (Beeldbank W02 – NIOD)

Meer gematigd opereerde de redactie van het landelijke maandblad *Het Gemeenebest*, opgericht in 1938, samengesteld uit mensen van uiteenlopende politieke oriëntatie en met verbindingslijnen naar geestverwanten in alle richtingen.¹⁴ Deze ‘vernieuwingsbeweging’ kwam blijkens de ondertitel op ‘voor het Nederlands Volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap’. Ze opponeerde tegen de verzuiling van de Nederlandse samenleving en politiek. Haar ideeën over onder meer corporatieve ordening vonden de nodige weerklank onder jonge intellectuelen en ondernemers, ook in Noord-Brabant. Onder hen was de in Eindhoven werkzame Philipsmedewerker dr. ir. Frits Prakke (1908-2004), die in

1940-1941 deel uitmaakte van de redactie en in september 1940 lid werd van Nationaal Front, de opvolger van Zwart Front.¹⁵ Vormen van corporatistisch denken trof men aldus aan in uiteenlopende kringen, van sociaaldemocratisch en confessioneel georiënteerd tot regelrecht fascistisch *angehaucht*.

Studie en hard werk aan de Hogeschool

Min of meer los van dit politieke strijdgewoel ging in de jaren 1930 aan de jonge Rooms-Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg een aantal medewerkers aan de slag met de ideeën van onder anderen Veraart om de corporatieve ordening handen en voeten geven. De hogeschool was in 1927 opgericht met een duidelijke katholieke en neothomistische signatuur. Een van de leidende figuren was de Limburgse priester dr. M.J.H. Cobbenhagen (1893-1954).¹⁶ Na zijn priesteropleiding en een studie economie aan de Rotterdamse Economische Hogeschool was hij docent aan het bekende gymnasium van Rolduc geworden. Bij de oprichting van de hogeschool werd hij hoogleraar theoretische economie.

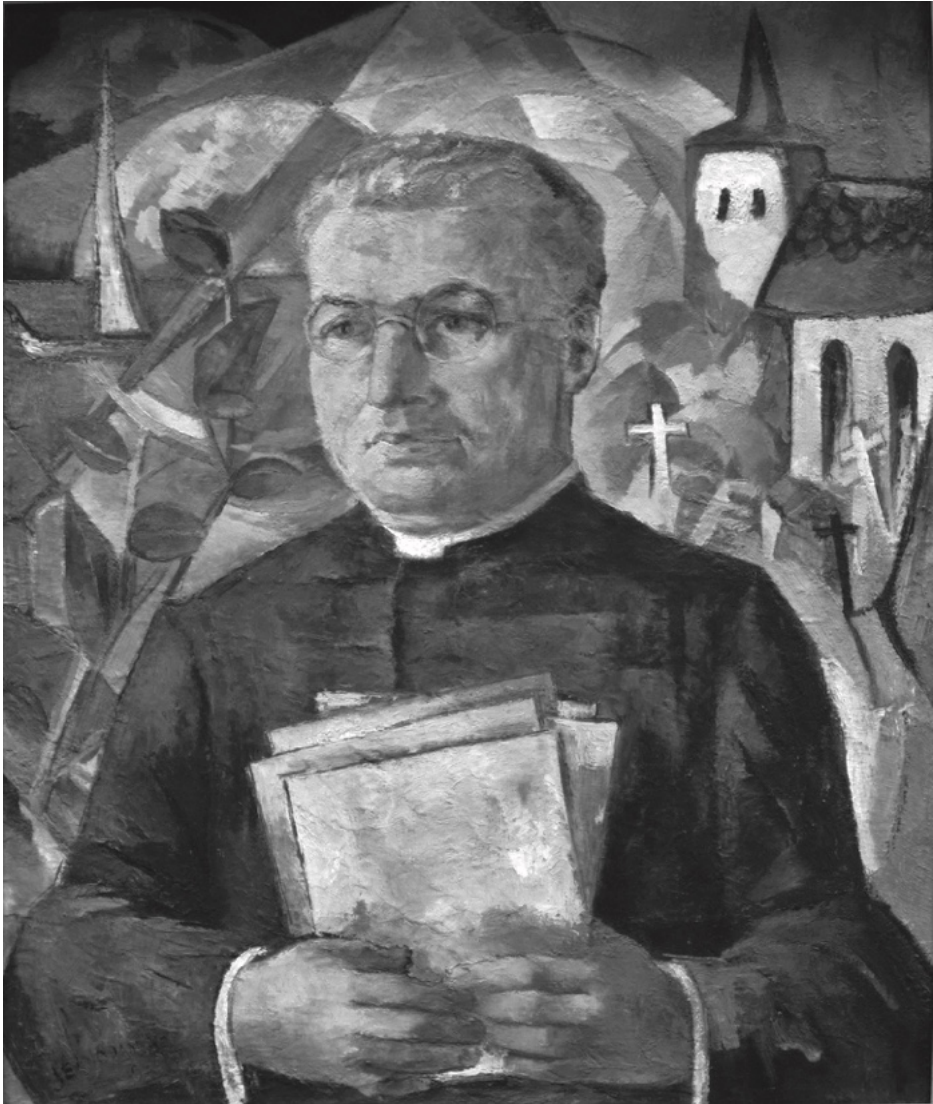
De Rooms-Katholieke Handelshoogeschool woonde vanaf de oprichting in 1927 tot 1962 in bij de Rooms-Katholieke Leergangen aan de Tivolistraat in Tilburg (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

Cobbenhagen had al bij de voorbereiding van de oprichting duidelijk gemaakt dat hij aan zijn professoraat een uitgesproken katholieke signatuur wilde geven. Dat wil zeggen dat hij economie wilde doceren met een duidelijk ethische lading, zoals die tot uiting kwam in de sociale encyclieken. Tilburg mocht geen liberale economische opleiding worden als

14 P.J. Bouman [reactie], 336-336. Het blad bleef verschijnen tot 1957.

15 Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 205, 361; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 139, 144-145

16 Van den Eerenbeemt, *Terugkeer van de ethische denkbeelden bij Cobbenhagen*.

Prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen was een van de leidende figuren aan de rooms-katholieke hogeschool in Tilburg. Hij doceerde theoretische economie met een ethische lading en was voorstander van een corporatieve ordening en een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

de Hogeschool in Rotterdam.¹⁷ Een belangrijk middel om die katholieke doelstellingen te verwezenlijken zag Cobbenhagen in een corporatieve ordening en de vertaling daarvan in een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Bij het aantrekken van nieuwe medewerkers zag hij erop toe dat deze zijn opvattingen zo veel mogelijk deelden.

In de loop van de jaren dertig ontstond zo aan de Tilburgse Handelshoogeschool – in 1936 omgedoopt tot R.K. Economische Hoogeschool – een kring van gelijkgestemde medewerkers die op verschillende terreinen van het economie-onderwijs actief waren. Het ging hierbij onder meer om prof. dr. J.E. de Quay (1901-1985), die psychotechniek doceerde, en

de jurist en latere voorman van de KVP, dr. C.P.M. Romme (1896-1980). Later werd de groep aangevuld met de staatsrecht deskundige mr. A.L. de Block (1901-1986) – vanaf 1938 hoogleraar in Tilburg – en de econoom dr. F.J.H.M. (Frans) van der Ven (1907-1999), vanaf 1938 lector en in 1945 hoogleraar. Veel Tilburgse afgestudeerde economen kregen vervolgens beleidsfuncties, waarin zij hun opvattingen naar voren konden brengen. Zij legden hiermee de basis voor het naoorlogse denken langs corporatistische lijnen. Ook binnen de RKSP, de politieke arm van de katholieke zuil, nam de invloed van voorstanders van gematigde vormen van de corporatieve ordening toe. In augustus 1939 kwam zoals gezegd een regering van RKSP, sociaaldemocraten, liberalen en een protestantse partij tot stand.¹⁷ Hiermee werd feitelijk al voor de Tweede Wereldoorlog de basis gelegd voor de naoorlogse ‘rooms-rode’ samenwerking, die uiteindelijk zou uitmonden in de opbouw van de verzorgingsstaat in een economisch bestel dat uitging van sterke staatssturing en een gematigd corporatisme.

Discussies en experimenten tijdens en na de oorlog

De Duitse inval in mei 1940 vormde enerzijds een onderbreking in de ontwikkeling van het corporatistische gedachtegoed, omdat onder meer Cobbenhagen en De Quay vanaf 1942 geruime tijd als gijzelaar in Sint-Michielsgestel verbleven, waar de bezetter enkele honderden vooraanstaande Nederlanders had geïnterneerd als ‘onderpand’ tegen sabotageacties door het verzet. Anderzijds werd ook in de kringen van de in de zomer van 1940 gevormde eenheidsbeweging, de Nederlandse Unie, waarvan De Quay een van de leiders was, volop aandacht besteed aan het corporatisme als model voor een meer rechtvaardige samenleving.

De ideeën over de vorm van de corporatieve ordening liepen in de Unie overigens ver uiteen. Sommige Unie-medewerkers lieten zich inspireren door het fascistische Portugal, waar de politiek van dictator Antonio de Salazar (1889-1970) een combinatie liet zien van katholiek corporatisme en een autoritair bewind, en arbeiders en werkgevers in harmonie hun problemen moesten oplossen in corporatistische vak-

Frans van der Ven was lector en later hoogleraar economie aan de Rooms-Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg. Hij was een gematigd lid van de Nederlandse Unie en leverde na de oorlog een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van de PBO en de SER (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

17 Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 64-66.

18 Bosmans, 'De RKSP en de val van Colijn'; Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 67.

organisaties. Maar Portugal was een voornamelijk agrarische staat, met een economie die sterk afweek van die van Nederland. Anderen zagen Vichy-Frankrijk als voorbeeld. Daar had het met Nazi-Duitsland collaborerende regime in 1940 de vakbonden afgeschaft en vervangen door sectorale corporaties.¹⁹ Uit deze kringen kwamen ook de voorstanders van een samengaan met het fascistische Nationaal Front voort, waarvan ook de eerdergenoemde hoogleraar De Block lid was.²⁰ Er waren echter ook Unieleden met meer realistische opvattingen zoals de sociaaldemocraat J.G. (Ko) Suurhoff (1905-1967) en de eerdergenoemde Frans van der Ven. Zij kozen voor een pragmatische opstelling, die overeenkomsten vertoonde met de opvattingen van Veraart. Na de opheffing van de Unie in december 1941 werd de discussie voortgezet in gespreksgroepen en illegale bladen als *Je Maintiendrai* en *Christofoor*.

Een deel van de Uniemedewerkers belandde in gijzelaarskampen. Zij ontmoetten daar sociaaldemocraten, protestantse politici, liberalen en vakbondsmensen, met wie de gesprekken over de naoorlogs sociale en politieke verhoudingen werden voortgezet. Uit deze contacten kwam direct na de bevrijding in mei 1945 de Stichting van de Arbeid tot stand als overlegorgaan tussen werknemers en werkgevers. Het doel van de Stichting was een sterkere greep op de economische ontwikkeling te krijgen en zo een crisissituatie, zoals in de jaren dertig te voorkomen.²¹ Het vooroorlogse corporatistische gedachtegoed maakte zo een zachte landing in gedeelde opvattingen over een overlegeconomie.

Naar een landelijke SER

Dat bleek ook duidelijk toen de sociaaldemocratische premier Willem Schermerhorn (1894-1977) in 1945 een reorganisatie van het bedrijfsleven toezegde op basis van een Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO).²² Een eerste ontwerp van wet met daarin een sterke positie voor een Centraal Planbureau stuitte echter op kritiek van de rechtse partijen.²³ Hierna vroeg de inmiddels aangetreden katholieke premier Louis Beel (1902-1977) aan de Stichting van de Arbeid om een commissie te vormen om een nieuw voorstel te doen.²⁴ Voorzitter hiervan werd een oude bekende, namelijk de Tilburgse hoogleraar Frans van der Ven. Zijn commissie kwam in maart 1948 met een voorstel voor een combinatie van bedrijfs- en productschappen, met een grote inbreng van het bedrijfsleven. Tevens zou er een controlerende en adviserende Sociaal Economische Raad (SER) moeten komen. Lang niet iedereen was tevreden over het voorstel. Om het simpel te houden: links vond dat de staat meer invloed moest krijgen en dat bijvoorbeeld de productschappen verplicht moesten worden ingesteld. Rechts vond de invloed van de staat te groot en wilde alles zoveel mogelijk vanuit het bedrijfsleven zelf regelen. De taak van de SER was minder omstreken.

Daarna ging het toch nog snel. Er werd nog wat geschoven met bevoegdheden van de verschillende organen, maar kort daarna, in 1949, diende minister van economische zaken Jan van den Brink (1915-2006), die in Tilburg had gestudeerd, de Wet op de Bedrijfsorganisatie in. Het voorstel had als voornaamste doelstelling de oprichting van bedrijf- en productschappen mogelijk te maken. In januari 1950 nam de Eerste Kamer de wet aan.²⁵ Bij het hoofdkantoor van de katholieke vakbeweging ging de vlag uit, maar de vraag is of daar veel reden voor was.²⁶

In 1950 werd de betrokkenheid van ondernemers en werknemers bij het sociaaleconomisch beleid vastgelegd in de Wet op de bedrijfsorganisatie, thans Wet op de Sociaal-Economische Raad geheten. Met deze wet is de SER opgericht. Hier de oprichtingsvergadering in januari 1950. Foto C. de Boer (Collectie SER)

De PBO tussen droom en realiteit

Wat is er terechtgekomen van de idealistische corporatieve PBO-plannen, aan de opstelling en realisatie waarvan de Tilburgse hogeschool belangrijk had bijgedragen? Op papier was het behoorlijk wat, maar de praktijk viel nogal tegen. Al voor de oorlog was duidelijk geworden dat de meeste werkgevers er weinig voor voelden om bevoegdheden af te staan en na 1945 was dat niet veranderd. In de loop van de jaren 1950 kwamen op verzoek van werkgevers en werknemers wel een tiental bedrijf- en ruim vijftig productschappen tot stand. De bedrijfsschappen bundelden bedrijven in een horizontale economische sector, zoals de landbouw, detailhandel en horeca.²⁷ Zij hadden onder meer tot taak advies te geven over regelgeving en het financieren van onderzoek. De productschappen hadden als basis het gebruik van eenzelfde grondstof: zij vormden een zogeheten productiekolom.²⁸ Zij waren vrijwel allemaal actief op agrarisch en aanverwant terrein, zoals de productschappen voor vis, tuin-

19 Le Crom, *Syndicats nous voilà!*

20 Zie voor de Nederlandse Unie Ten Have, *De Nederlandse Unie*, vooral 57-58.

21 De Haan, 'Parlementaire democratie', 33-34.

22 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 477-491.

23 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 491-500.

24 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, 126-127, 1260-1276.

25 SER, *Wet op de bedrijfsorganisatie*.

26 De Haan, 'Parlementaire democratie', 35-37; Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 75-76.

27 'Bedrijfschap' op nl.wikipedia.org/wiki/Bedrijfschap.

28 'Productschap', op nl.wikipedia.org/wiki/Productschap.

bouw, vee en vlees, dranken, enzovoorts. In de verschillende 'schappen' werden afspraken gemaakt over diverse regelingen binnen de kolom. Men deed ook aan belangenbehartiging en het geven van advies aan de overheid. Alle bedrijf- en productschappen waren actief in het midden- en kleinbedrijf, geen enkele in de industrie of de financiële wereld. Hun invloed op de economie was beperkt en hun taak – meepraten over regelgeving in Den Haag en Brussel, financiering onderzoek en reclame/voorlichting – was duidelijk anders dan in de corporatistische plannen van Veraart en Cobbenhagen.²⁹

Niettemin speelden de diverse 'schappen' een stabiliserende rol tijdens de wederopbouw-fase van de Nederlandse economie in de jaren vijftig en zestig. Verreweg de belangrijkste PBO was het Landbouwschap (1954-2001), dat in deze periode van belang was voor de emancipatie van de boerenstand. Het fungeerde vooral in Den Haag en Brussel als een soort belangenorganisatie van de agrarische sector. Maar daarna groeide geleidelijk de kritiek en stelde men de vraag wat de meerwaarde was van de dure en weinig transparant opererende organisaties. Ook tegen het verplichte lidmaatschap en de hoge heffingen van het Landbouwschap brak begin jaren zestig in het noorden van het land een opstand uit van kleine boeren. Bij enkele bedrijfsuitzettingen kwam het tot ernstige relletjes. Naar aanleiding daarvan werd de Boerenpartij opgericht onder leiding van de roemruchte 'Boer' Hendrik Koekoek (1912-1987).³⁰

Dit proces van toenemende kritiek werd bevorderd door de ontzuiling die in deze tijd in Nederland plaats vond. De vroegere ijveraar voor de PBO, de katholieke vakbeweging NKV (Nederlands Katholiek Vakverbond), ging in 1976 samen met de socialistische vakbond NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigingen) in de FNV, de Federatie Nederlandse Vakvereniging. Bij enkele saneringsrondes werden daarna tientallen productschappen opgeheven of samengevoegd. Het machtige Landbouwschap ging in de jaren negentig ter ziele en werd in 2001 officieel opgeheven.³¹ Al in diezelfde jaren negentig wilde het kabinet af van de meeste bedrijf- en productschappen: van de 39 mochten er 8 overblijven.³² In 2011 liet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als uitvloeisel van een kamermotie de PBO kritisch doorlichten.³³ Daarop namen de liberale VVD en de sociaal-democratische PvdA in 2012 in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Rutte op dat alle nog resterende bedrijfs- en productschappen zouden worden opgeheven.³⁴ Dit gebeurde effectief eind 2014.³⁵ Van maatschappelijke weerstand tegen die maatregel was geen sprake. De taken van de schappen werden overgenomen door het ministerie van Economische Zaken, in het bijzonder de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. De SER bleef bestaan als gewaardeerd adviesorgaan van de regering op sociaaleconomisch terrein en als overlegorgaan tussen werknemers en werkgevers.³⁶

'Het is en blijft een lelijk kind'. In de wieg ligt de PBO. Links de vakbeweging verbeeld als bezorgde vader, rechts de werkgevers als vermoede moeder. In de rol van verpleegster A.C. de Bruijn, KVP-minister voor Publieksrechtelijke Bedrijfsorganisatie in het kabinet Drees III. Spotprent van Eppo Doeve (*Elseviers Weekblad*, 23 januari 1954)

SERspecial

In 2015 worden de product- en bedrijfsschappen opgeheven, na 65 jaar een omstreken bestaan te hebben geleid. De SER wijdt er in september 2015 een special aan (www.ser.nl)

Besluit

Concluderend kunnen we stellen dat de maatschappelijke en economische invloed van het corporatisme en de PBO in zijn zuivere vorm beperkt is geweest. Zoals eerder gememo-reerd hebben de PBO's wel bijgedragen aan een stabiel klimaat tijdens de wederopbouw en waarschijnlijk ook aan het tot stand komen van het Nederlandse poldermodel op sociaal-economisch terrein. Dit model streeft naar het bereiken van consensus tussen vakbonden,

29 SER, *SERSpecial. Product- en Bedrijfsschappen 1950-2015*.

30 Slagter, 'Koekoek, Hendrik (1912-1987)'.

31 Van Riel, 'De kracht van een eendrachtig standpunt'.

32 Herderscheë en Reijn, 'Kabinet wil af van meeste bedrijf- en productschappen'.

33 Van der Bij en Van der Valk, *De PBO in 2010*.

34 Herderscheë, 'Met opheffen van productschappen verdwijnt laatste restje corporatisme'.

35 Dijkstra, Van der Meer en Van den Berg, 'De ondergang van de bedrijfslichamen'.

36 Bijma, 'Einde van een typisch Nederlands instituut'; SER, *SERSpecial. Product- en bedrijfsschappen 1950 tot 2015*.

werkgevers en overheid over de grote lijn van het economisch beleid. De invloed van de PBO op de typische Nederlandse overlegeconomie is dus eerder indirect dan direct geweest.

Wat de wortels van het corporatisme de PBO in het katholieke Noord-Brabant betreft: het katholieke sociale denken vormde zeker een goede voedingsbodem en het corporatisme kon dan ook rekenen op brede steun in kringen van de toenmalige sociale, kerkelijke, politieke economische en intellectuele voorhoede. Anderzijds was het politiek zo ongedefinieerd – zoals de toe-eigening door zowel rechts als meer links georiënteerden laat zien – dat het weinig mobiliserend werkte. Wel is de notie van ‘typisch Brabantse’ samenwerking en consensus over sociaaleconomische en politieke scheidslijnen heen als reminiscentie blijven hangen in de *branding* van Noord-Brabant: van het *land of labor peace* in het Noord-Brabant van Commissaris der Koningin J.E. de Quay in de jaren vijftig tot ‘de oriëntatie op verbinden’ als ‘een van de kernelementen van de typisch ‘Brabantse stijl’ van de huidige Commissaris van de Koning Wim van de Donk.³⁷ Maar met ambachtsgilden heeft dat allemaal niets meer van doen. Het corporatistische droombeeld van de gouden gildetijd is vervlogen.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Ami, R. I., A.-J. Bijsterveld, C. Curré, H. Horsten, H. Moors en E. Philips-van Lith, *Brabant weerbaar in de wereld. 25 jaar sociaal-economische ontwikkeling in de Noord-Brabantse samenleving 1983-2008* (Tilburg 2008).
- Bij, J. van der, en P. van der Valk, *De PBO in 2010. Een inventarisatie van cijfers, feiten en visies* (Zoetermeer 2011).
- Bijma, B., ‘Einde van een typisch Nederlands instituut. Product- en bedrijfsschappen bereiden zich voor op opheffing’, *SERmagazine* 53 nr. 2 (2013) 14-16, op www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/sermagazine/2013/februari2013.ashx.
- Bijsterveld, A.-J., ‘Zóó is Brabant. Noord-Brabant als casus van dynamisch regionalisme in Europa’ in: W. van de Donk, S. van Dommelen, J. Janssen, W. van Leeuwen en M. Notermans, red., *Het Nieuwste Brabant* [’s-Hertogenbosch en Eindhoven] (2014) 552-570.
- Bogaarts, M.D., ‘Veraart, Johannes Antonius (1886-1955)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/veraart.
- Bogaarts, M.D., *De periode van het kabinet-Beel (1946-1948). Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 2 (6 bdn.; ’s-Gravenhage en Nijmegen 1982-2004).
- Bosmans, J., ‘De RKSP en de val van Colijn in 1939’, C. Dekker e.a., red., *Nederlandse historische bronnen 3* (Amsterdam 1983) 231-306, op www.dbnl.org/tekst/_nedo17198301_01/_nedo17198301_01_0016.php.
- Bouman, P.J. [reactie], in: J.Th.M. Bank en P. Romijn, red., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 14. Reacties* (2 bdn.; ’s-Gravenhage 1991) 333-337.
- Buning, L., ‘Verviers, Emile Gerard Hubert (1886-1968)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/verviers.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2 dln.; Leeuwarden 1994).
- Dijkstra, G., F. van der Meer en C. van den Berg, ‘De ondergang van de bedrijfslichamen. Een liberale overwinning of symboolpolitiek?’, *Liberaal Reveil* 56 nr. 4 (2015) 187-192.
- Donk, W. van de, ‘Vernieuwing, veerkracht en verbinding als opdracht en opgave’ in: W. van de Donk, S. van Dommelen, J. Janssen, W. van Leeuwen en M. Notermans, red., *Het Nieuwste Brabant* [’s-Hertogenbosch en Eindhoven] (2014) 15-43.
- Duynstee, F.J.F.M., en J. Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946). Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 1 (Assen en Amsterdam 1977).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Terugkeer van de ethische denkbeelden bij Cobbenhagen: grondlegger van onze universiteit* (Tilburg 2002).
- Haan, I. de, ‘Parlementaire democratie en maatschappelijke organisatie: de politieke context van de Sociaal-Economische Raad’ in: Bas van Bavel e.a., ed. *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak, advies voor economie en samenleving* (Amsterdam 2011) 23-48.
- Have, W. ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam 1999).

- Herderscheë, G., 'Met opheffen productschappen verdwijnt laatste restje corporatisme', *De Volkskrant* 21 december 2011, op www.volkskrant.nl/economie/met-opheffen-productschappen-verdwijnt-laatste-restje-corporatisme~bf166e3f/.
- Herderscheë, G., en G. Reijn, 'Kabinet wil af van meeste bedrijf- en productschappen', *De Volkskrant* 13 september 1996, op www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kabinet-wil-af-van-meeste-bedrijf-en-productschappen~b8973d19/.
- Jansen, R.W.J., *Dr Johannes Antonius Veraart. A catholic economist on Rerum Novarum. Nederland* (z.p. 2016).
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum en Antwerpen 1964).
- Kort, J.H.J. de, *De plaats van het geloof in het leven van Hendrik Albert van Dalsum (1868-1944). De worsteling van een liberaal katholiek met geloof en moderniteit* (Tilburg 2009).
- Le Crom, J./P., *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (Paris 1995).
- Leo XIII, *Rerum Novarum* (1891), op RKDocumenten.nl.
- Lintsen, H.W., 'Stoom in ontwikkeling' in: H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (6 dln.; Zutphen 1992-1995) IV, 112-124.
- Lintsen, H., en J. Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie. De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken [1840-2015]* (Hilversum en Tilburg 2017).
- Meeuwen, J. van, 'VERAART, Johannes Antonius' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 2* (Amsterdam 1987) 166-168, op socialhistory.org/bwsa/biografie/veraart.
- Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum 1998).
- Pius XI, *Quadragesimo Anno* (1931), op RKDocumenten.nl.
- Riel, E. van, 'De kracht van een eendrachtig standpunt. Landbouwschap: machtig en invloedrijk', *SERmagazine* 50 nr. 2 (2010) 20-21, op www.ser.nl/nl/publicaties/ser/2010/februari_2010/06.aspx.
- Schippers, H., *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986).
- SER, *Wet op de bedrijfsorganisatie. Wet van 27 januari 1950 (Stb. K 22), in werking getreden 15 februari 1950, laatstelijk gewijzigd de Wet van 3 april 1999 (Stb. 1999, 254), in werking getreden 1 juli 1999* (Den Haag 2001).
- SER, *SERSpecial. Product- en bedrijfsschappen 1950 tot 2015* (september 2015), op www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/sermagazine/2015/pbospecial.ashx.
- Slagter, W., 'Koekoek, Hendrik (1912-1987)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/koekoek.
- Steen, P. van der, 'Rerum Novarum en de katholieke arbeiders. God zorgt toch voor Zijn arbeider?', *Historisch Nieuwsblad* 21 nr. 7 (2012), op www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/29186/rerum-novarum-en-de-katholieke-arbeiders.html.
- Thelen, A.A.J., *Lambert Poell (1872-1937) en de katholieke sociale beweging. Sociaal-kerikaal spanningsveld in het Bossche diocese, 1896-1915* (Tilburg 1990).
- Zeeland, T. van, 'De juiste katholieke moraal en ethiek in handel & industrie. Hoe de corporatieve gedachte aan de Katholieke Handelshogeschool te Tilburg werd vormgegeven', *Tilburg* 11 nr. 3 (1993) 62-78.

37 L'Ami e.a., *Brabant weerbaar in de wereld*, Bijsterveld, 'Zóó is Brabant', 556; Van de Donk, 'Vernieuwing, veerkracht en verbinding', 35. Zie nu ook Lintsen en Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie*.